УДК 831.512.145

Р.Ф. Харрасова

Ф. ӘМИРХАН ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ АТАМА ПОЭТИКАСЫ: «Татар кызы» һ.б.

Статья посвящена изучению поэтической составляющей заголовков произведений Фатиха Амирхана.

Ключевые слова: Фатих Амирхан, татарская литературы начала XX века, поэтика заголовков.

Әсәргә куелган исемнең, бер яктан, синтаксик позициясе бар, икенче яктан, күпчелек очракта ул тексттан аерымланып алынган һәм шуның белән калкуландырылган сөйләм берәмлеге булып тора, өченчедән, ул һәрвакыт нинди дә булса функция башкара. Шул ук вакытта исем нәфис текст структурасында аерым өлеш кенә тәшкил итеп калмый, әсәр төзелешенә органик кушылып та китә, анда тел чараларының һәр төре сәнгати файдаланыла ала.

Нәфис текстларны мотивлар җыелмасы калыплаштыра, аларның сыйфатламалары тулы бер иҗатның мотив поэтикасы турында сөйли. Димәк, аның атама поэтикасы белән дә турыдан-туры бәйләнеше бар. Теге яки бу прозаикның иҗат лабораториясен чагылдырганда, әсәрләренең сюжет логикасын, хәрәкәтен өйрәнгәндә, мотивлаштыру проблемасын тикшерү әнә шуңа күрә дә алгы планга чыгарга тиеш. Әдип иҗатын зур күләмле хезмәтләрдә бу яссылыкта тулысынча өйрәнеп чыгу – әле алда торган зур эшләрдәндер.

Заманына күрә бик оригиналь язучы булуына карамастан, Ф. Әмирхан атамалауның барлык алымнарын да кулланып бетергән дип булмый. Бу мөмкин дә түгел. Икенче яктан, әдипнең әсәрне исемләгәндә аерым төргә өстенлек биргәнлеге ачык күренә. Ф. Әмирхан прозасында әсәрләрне тасвир объекты һәм үзәк герой исемнәре белән атамалау очраклары күбрәк. Болай эшләгәндә, автор, атаманың отышлы куелганлыгын да аклап, әсәрдә мөһим урын тоткан геройны шактый үзенчәлекле тудырырга, тирәлектә нык аерылып торган кеше яисә заман тибын чагылдыручы бер зат итеп күрсәтергә, бигрәк тә аларны психологик планда ачарга тиеш була, шунлыктан ул аның теге яки бу гамәлләрен калку тасвирлый, үзенчәлекле холык сыйфатларына бик нык игътибар итә. Ф. Әмирханның «Нәҗип», «Габденнасыйр», «Мостафа», һәм башка әсәрләре шул турыда сөйли. Күрәсез ки, китерелгән атамаларны бер сүзле җөмләләр тәшкил итә.

Әдип еш кына атамада геройны теге яки бу сыйфатлары

белән ачыклый, бәяли: «Мәсләксез кеше», «Мәхәббәтсез үрдәк баласы», «Сәер шәкертләр», «Куркыныч дошманнар». Ул тасвир объектының социаль төркемен, чыгышын искәртергә мөмкин: «Салихҗан кари», «Сәмигулла абзый», «Кечкенә хезмәтче», «Хәкимә эби». Кайвакытта бу төр атамалар хикәянең сатира-юмор әсәре икәнлегенә ишарәли: «Хуҗа Насретдин кызының угылы».

Ф. Әмирхан хикәяләренә куелган атамаларның күпчелеген номинатив җөмләләр тәшкил итә, һәм шул ук вакытта аның баш кисәге күбрәк исемнәр белән бирелә. Семантик яктан караганда, атама эчендә кулланылган исемнәр, кешедән, әдәбият яисә фольклор героеннан тыш, топонимик төшенчәләрне, теге яки бу урынчалыкларны чагылдырырга мөмкин: «Идел ярында», ««Шәрекъ клубы»нда», «Шакир Петроградта». Ф. Әмирхан прозасында атама еш кына вакыйга-күренешләр барган вакытка һәм урынга ишарәли: «Бәйрәмнәр», «Көндезге сәхәр яки рузасызлар», «Бер хәрабәдә…», «Балалар атавы», «Яз исереклегендә», «Зөләйха театрда», «Дачада». Әдипнең «Хәзрәт үгетләргә килде», «Милләт тәрәккый иттерү», «Беренче танышу» һәм башка әсәрләренә куелган исемнәр исә билгеле бер дәрәҗәдә сюжет переспективасына ишарәли.

Белүебезчә, татар әдәбиятында атамаларга жанр билгеләмәсен чыгару традициясе озак вакытлар дәвам итә. «Йосыф кыйссасы», «Таһир-Зөһрә дастаны», «Чура батыр хикәяте» һ.б. әсәрләр фикеребезгә дәлил була ала. Яңа заман әдәбиятында бу традиция какшый, әмма ул төр атамалар да әледән-әле күренгәли. Ф. Әмирхан иҗатында да аңа мисаллар бар: «Тәгъзия (Мәрхүм анам Рәбига Зиннәтулла кызының хатирәсенә багышлыйм). Кайчак ул әсәрнең жанрын, тормышны чагылдыру методын атамадан соң ачыклап уза: «Гарәфә кич төшемдә» (Хыялый хикәя), «Хакарәт саналган мәхәббәт» (Романтик дустым тормышыннан). Бу төр ачыклаулар, белгәнебезчә, татар прозасы өчен чагыштырмача яңа була.

Ф. Әмирхан уйлап тапкан атамалар, гади генә тоелсалар да, семантик яссылыктан караганда, күпсыйдырышлы. Авторның сүзләр белән отышлы уйнавы аркасында, үзенчәлекле яңгырашлы көтелмәгән гыйбарәләр барлыкка килә. Мәсәлән, әсәрне укып чыкканчы, «Танымаганлыктан таныштык»та беренче сүз артыктыр кебек тоела. Аерым бер атамалар табышмакны төсмерләтә: «Ай өстендә Зөһрә кыз», пародокс рәвешендә дә яңгырарга мөмкин: «Зәгыйфь карчыкның корбаны». Текстның гап-гади тамгасы кебек тоелган исемнәр, чишелешкә җиткәндә, инде бөтенләй башкача ачыла, чөнки аңа төп текстка салынган тирән мәгънә дә күчерелә.

Ф. Әмирхан әсәрләренең атамалары еш кына үтә моңсу яңгырый: «Ул үксез бала шул!», «Картайдым!», «Бер хәрабәдә», ә кайвакыт укучыны ниндидер куркыныч алдында калдыргандай: «Коточыргыч бер

төш», укучыны фаҗига белән таныштырырга хәзерләгәндәй: «Хәкарәт саналган мәхәббәт».

Атама – әсәргә реклама, башкалардан аерымлау-аерымлану тамгасы, әгәр дә инде хикәяме, повестьмы, башкасымы автор мирасында аерым урын тота икән, аның визит карточкасы да булып тора. Төп текст белән идея-тематик бәйләнгән атама еш кына – аны ачучы, яңгырашын һәм фәлсәфилек дәрәҗәсен билгеләүче ачкыч та ул. Теге яки бу әдип иҗатында атамалар төрлелеге каләм иясенең талантлылыгын күрсәтсә, аларның охшаш юл-алымнар белән сайлануы иҗатка һәм андагы атамаларга хас уртак поэтика турында сөйли. Ф. Әмирхан хикәяләре арасында визит карточкалары булырлыклары шактый: «Чәчәкләр китерегез миңа!», «Кадерле минутлар», «Корбан» һ.б.

Бүгенге көндә генә түгел, әдәби барышның һәр этабында атама әсәрнең товар бәясен күтәргән дә, төшергән дә, әдипләр аның коммерция тамгасы икәнлеген һәрвакыт аңлаган. Әйтик, Г. Исхакый, үз әсәрләрен «Кәләпүшче кыз», «Теләнче кыз», «Бай углы» дип исемләгәндә, төп адресатын һәм укучысын шактый ачык күзаллаган. Башка тормыш белән яшәгән, яшьлеген кичәләрдә, клубларда, кызлар белән аралашып, шәһәр тәрбиясе алган зыялылар яисә заманча карашлы, тирән укымышлы яшьләр тирәлегендә уздырган Ф. Әмирхан әсәрләрендә шул тормыш шактый киң чагылыш таба: «Танс кичәсе», «Канвалардан берсе», «Дачада», «Зөләйха театрда»...

Теге яки бу әсәргә атама төрле юллар белән сайлана. Кайвакыт аның ничек барлыкка килгәнлеген исемнең үзеннән дә чамалау мөмкин. Әйтик, текст атау җөмләләр белән идентификацияләнсә, ул күп очракта әдип башында тема, төп тасвирлау объектын ачыклау белән бер вакытта уйлап табылган була һәм әлеге дә баягы объектны чагылдыра. Кайчак вакытлыча гына дип куелып торган андый исемнәр, алмаштырырлык яңасы табылмаганлыктан, әсәрнең мәңгелек атамасы булып китә, еш кына үзгәрә дә. Нәфис текст тамгалауның иң гади, иң җиңел юлы – герой исемен яисә төп теманы күрсәтүдер, әмма төп идея, тема рәвешендәге атамалар еш кына башкаларныкын кабатлый, үзенчәлекле яңгырамый. Ул чагында, исем отышлы тоелсын өчен, төп текст ярдәмендә, мәгънә трансформацияләре кичерүе кирәк.

Укучылар өчен эчтәлеге алдан ук аңлаешлы символлар белән исемләнгән текстларны күбрәк әлеге тропның текстның буеннан-буена кабатланып килүе, мәгънә киңлекләре үзгәрүе, киңәюе-тараюы, хәтта көтелмәгәнчә ачылуы кызыклы итә, үтәли мотив исә әсәрнең бербөтен итеп кабул ителешенә дә булыша. Була шундый очраклар да: гап-гади, беренчел мәгънәсендә аңлашылган исем текстны уку барышында метафоралаша, символга ук әйләнергә дә мөмкин («Корбан», «Сүнгәч»).

Кайвакыт, атамадан этәрелеп китеп, әдип теге яки бу күренешләрне аңлау-аңлату, аларга мөнәсәбәтле шәхси фикер җит-

керү концепциясен дә эшли. Төп текстта һәм атамада, автор әйтергә теләгән мөһим фикердән тыш, теге яки бу җәмгыятьтә, социаль катламда, дини-милли тирәлектә, илдә, дөньяда булган карашлар да чагылырга мөмкин. Ф. Әмирхан прозасында үзенчәлекле урын тоткан «Татар кызы» хикәясендә геройга карата автор күрергә теләгән мөнәсәбәт белән җәмгыятьтә нык урнашкан карашлар капма-каршы килә. Без горурланып танышырга тиеш кебек Татар кызы язмышы кызгану, үкенү тойгылары уята, ә бәлки, кемдәдер хәтта көчле рәнҗеш хисе дә туадыр. Шул ук вакытта ул миллионнарча рухи басылган, шәхси иреге буылган, кеше икәнлеге исәпкә алынмаган, теге яки бу күләмдә хокуксызландырылган татар кызларын гына түгел, башка социаль катлам вәкилләрен дә, үзләрен яклап, баш калкытырга әйдидер. Автор, әлбәттә, әсәрне үз чорында чагыштырмача ныграк кысылган хатын-кыз җәмгыятен уяту, ә башкаларның аңа карата мөнәсәбәтен үзгәртү максатыннан язган.

Мәкаләбезнең кереш абзацларындагы исем уйлауга мөнәсәбәтле кайбер җөмләләрне Ф. Әмирханның «Татар кызы» хикәясенә карата да кулланып була торгандыр. Бердән, аның исеме атау җөмлә белән белдерелә; икенчедән, әсәрнең буеннан-буена кабатланып килгән гыйбарә булып тора; өченчедән, укучы, текст белән танышканда, аңа салынган мәгънә тирәнлекләренә торган саен ныграк төшә һ.б.

Әдәби әсәрләр атамасының поэтикасын сюжет өлешенә караган мотивлардан аерып өйрәнеп булмауны, ягъни аның мотивлар комплексын тәшкил итүче вак һәм эре күренешләрдән оешкан сюжеттан чыгып куелуын әйтеп узыйк. Атама эчтәлекне гомумиләштереп күрсәтергә яисә текстның идея эчтәлеген ачарга, укучыга лейтмотивны җиткерергә, аны мәгънәви киңәйтергә, ә бәлки, хәтта тарайтырга да, игътибарны аерым бер моментка юнәлтергә дә мөмкин. Текстны «Татар кызы» гыйбарәсе дип исемләү алдан ук героиняның кемлегенә, ни дәрәҗәдә гомумиләштерелгәнлегенә ишарәли, ул аның милләттәшләре, иле, дөнья халыклары эчендә аермалы урын тотканлыгына, үзгә бер характерга һәм мөнәсәбәткә ия икәнлегенә дә күрсәтә.

Ф. Әмирханның «Татар кызы» хикәясе белән тулысынча танышып чыкканнан соң, сюжет эчтәлегенең һәм аны җиткерү концепциясенең автор башында алдан ачыкланганлыгы, боларны уйлау янәшә барганлык күренеп тора. Искә төшерик: әсәрнең төп герое соң дәрәҗәдә гомумиләштерелгән, хикәя аерым бер кеше язмышын чагылдырмый, ягъни аерым бер социаль катламга, шуның вәкиленә – Татар кызына мөнәсәбәт, андагы үзгәрешләр тарихы рәвешен ала. Аның «Туды… / Туганда ул кеше иде» дигән җөмләләр белән башлануы үзен аклый, шул юллар ук атамага салынган төп мәгънәне үзгәртә башлый. Беренче бүлек яңа гына дөньяга килгән җан иясенең хокук-мөмкинлекләрен ачыклау рәвешендә башлана: бала булдыра алган-

ча хәрәкәтләнә, көлә, теләгәнен аваз-тавыш белән белгертә, ир балалар янәшәсендә ята, анасы тарафыннан иркәләнә. Кыскасы, бар табигать аны адәм дәрәҗәсендә күрә, башкаларга тиң итә.

Хикәянең икенче бүлегендә беренче җөмлә алдагысыныкы кебек сайланса да, калган абзацлар инде икенчерәк башлана: аларда кызның туганда тереклегенә, әлеге тереклекнең алты яшькәчә кадәр генә баруына басым ясала, шуннан соң елын-елга, үз чиратында, аның әле бер, әле икенче хокукы киселә. Кара көч исеме белән гомумиләштерелгән җәмгыятьтәге нормалар, шул кагыйдәләрне үтәү сагында торучылар, шул торучыларны тәрбияләгән китаплар, сүзләр аны, ниһаять, ир балалардан бөтенләй аера. Өченче бүлек инде бу аермаларның кешене белем, һөнәр планында аскы баскычта калдырганнарын санауга багышлана. Ир балалардан аермалы буларак, Татар кызы, мәктәпкә йөрми, сабакны абыстайдан ала. Дүртенче бүлектә исә ул үзен киемнәр белән томалый һәм гаүрәт икәнлеген, хәтта кешегә күренүнең оятлыгын аңына сеңдерә башлый. Бишенче бүлектә өлгереп җиткән татар кызы дүрт дивар эченә ябыла да үзе белән уйнаячак «хайванны» көтүгә, каршы алуга хәзерләнә башлый, әмма әлегә аның яшәү теләге, ярату теләге бөтенләй үк сүнмәгән. Алтынчы кисәктә кызның бәхетле булыр өчен алда кылып караган гамәлләрен автор «үлем алды селкенешләре» дип атаячак. Инде «хайван» дәрәҗәсендәге ирне тыңлау да Тәңре ризалыгы өчен башкарылачак. Сатылган, сатып алынган кыз бөтенләй товарга әйләнәчәк. Ниһаять, җиденче бүлектә ул Кара көч алдында тез чүгә – үзенең иргә уенчык сыйфатында һәм бала табар өчен генә яратылганлыгын таный. Каһкаһә, нәфрәт хисләре ташыган, боерык-таләп рәвешендәге җөмләләр текстның тәэсирен торган саен көчәйтә, аны авыр тойгылар калдырган әсәргә әверелдерә.

Атаманың яңгырашы башламныкы, тулы текстныкы белән туры килергә, аерылып торырга мөмкин. Ф. Әмирхан әсәренә куелган, тойгы тыныш билгеләре белән тамгаланмаган «Татар кызы» исемен без аңа карата нейтраль мөнәсәбәт белдереп, гади сөйләм интонациясе белән укыйбыз. Әгәр язучы, Татар кызлары белән горурланса, укучыны тасвирланачак объектның Татар кызы исемен йөртергә хаклымы-юкмы икәнлеге хакында уйланырга чакырса, аны өндәү, сорау куеп язар, без дә әлеге җөмләдә тасвирланачак күренешләргә карата автор мөнәсәбәтен алдан ук күпмедер чамалый алыр идек. Ә болай барыбыз да көтелмәгәнчә ачылып китәр кебек билгесезлек алдында тора. Шул ук вакытта шартлаулы авазлар доминанта позиция алганлыктан, никадәр нейтраль яңгырамасын, «Татар кызы» атамасыннан чыгып, кемдер алдан ук сюжеттан шомлылык, фаҗигалелек, хәтта катастрофа да көтәргә мөмкин.

Әсәр ахырына дөньяга бәхет китереп, бәхетле булып туган баланың физиологик үсеш этаплары аша узганда хокуксызлана

баруы, бәхетсез бер җанга әверелүе аркасында, Татар кызы дигән мөһер трагик тамга рәвешен ала, әлеге түбәнчә коллык психологиясе, хокуксызлык билгеләмәсенә әйләнә. Әдип, татар яшәешендә хатын-кыз тормышы аерым бер урын алып тора, аның өчен җәмгыятьтә аерым кануннар язылган, хикәядә сүз сирәк күзәтелгән очраклар турында гына бармый, ди. Икенче төрле әйткәндә, «Татар кызы» әсәрнең социаль концептын чагылдыра.

Әдип хикәядә, тәгаен яшәешебезнең көндәлектәге вак күренешләрен читләп үтә. Абстракцияләнү, гомумиләштерү юлы белән, һәр татар кызының бер үк язмыш борылмаларыннан, психологик киртәләреннән узып чыгып, тормышының алдагы этабына атларга, аңа ярашырга, шул күчешкә рухи хәзерләнергә тиешлеген, бу исә җанының әкренләп теленүен-теткәләнүен, ахыр чиктә юкка чыгуын һәм инде үзенең җансыз курчакка тиңләшүен күрсәтә. Татар кызының әлеге әверелешләре вакытында гомумкешелек кыйммәтләре җимерелә, гаделлек, кешелеклелек кебек төшенчәләрнең тамырына балта чабыла. Ф. Әмирхан шул ук вакытта, бөтен җәмәгатьчелеккә мөрәҗәгать итеп, татар милләтенең рухи яңарышына, үзгәрешләренә өмет күзләре белән карарга да чакыра кебек.

Әсәрдә автор үз позициясен «Коръән»нән алынган өзек ярдәмендә бик ачык белдерә. Аңа ни өчендер Ф. Әмирханның күптомлыгында аңлатма бирелмәгән. Әлеге өзек татар кызына XX гасыр башында булган мөнәсәбәтнең тамырларын ачып бирә, исламгача яшәгән гарәпләрдәге традицияләр белән бәйли. Татар кызына хас проблемалардан, шулай итеп, автор ислам дөньясындагы мәсьәләләргә һәм гомумән дөнья хатын-кызлары турында уйлануларга килеп чыга.

Бик борынгыда Гарәпстан ярымутравында гаиләдә кыз бала туу мәсхәрә саналган, кайбер ата-ана аны чит гаиләгә кыерсытылырга бирергә кызганган, үзе тарафыннан үтерелүен дә җиңелрәк санаган. Баланы шунда ук тере килеш җиргә күмеп калдырырга тырышканнар. Ислам дине исә кыз кешенең мондый хәлен кискен рәвештә тәнкыйтьләгән. Димәк, Ф. Әмирхан җәмгыятьтәге хатын-кызга карата әхлаксыз мөнәсәбәтләрне, аны җансыз курчакка тиңләүне ислам дине белән бәйләмәскә чакыра. Аллаһе Тәгалә шулай дигән: «Әгәр ул мөшрикләрнең берсенә «кыз балаң туган»лыктан сөенеч бирелсә, хатынына ачуланып, дусларыннан оялып, йөзе каралып китәдер. Кыз белән сөенеч бирелгәнлектән хурланып, кауменнән качадыр, бу кызны хурланып кына асрыйммы яки терелätә туфракка күмеп таптыйммы икән, дип уйлап торадыр. Әгәһ булсыннар, кылган эшләре – нинди яман кабахәт эштер!» («Нәхел»нең 58–59 нчы аятьләре).

Аллаһе Тәгалә яңа туган кыз баланы терелэй җиргә күмүнең нинди зур бозыклык, җинаять икәнен шушы рәвешчә күрсәткән: «...Вә тере хәлдә күмелгән кыз балалардан – ни сәбәпле үтерелдең; (башкалардан) нинди

гөнаһы бар иде, нигә үтердегез, дип соралса» («Тәквир», 8–9 нчы аятьләр), шул вакытта кыямәт көне якынлашыр. «Татар кызы» хикәясенең шул хактагы юллар белән тәмамлануы ахырзаман хакында искәртүдән битәр, аны җанлы курчакка әйләндерүнең кыямәт газабына тәңгәллеген, ә шул әверелешнең тереләй күмелүгә тиңлеген сөйли.

Кыскасы, «Татар кызы» атамасында автор тарафыннан инде тема белдерелгән, әмма аны ахыргача аңлау, ачу юлы нәфис текст ахырынача бара. Әсәрне укып бетергәннән соң, атамага салынган мәгънә үзенең күпсыйдырышлыгы, тирәнлеге белән таң калдыра. Герой исемнәренә, әсәр атамаларына игътибар аеруча зур булган XX гасыр башы татар прозасын, шул исәптән Ф. Әмирханныкын, бигрәк тә хикәяләрен мотив-мотивлаштыру һәм атама поэтикасы ноктасыннан өйрәнү өчен бик кызыклы икәнлеген дә тагын бер кат ассызыклыйк.

Харрасова Рифә Фәтхрахман кызы,
филология фәннәре кандидаты